

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ — Η ΗΘΙΚΗ ΥΠΟΧΡΕΩΣΗ

Η ΕΝΘΥΜΗΣΗ ΤΟΥ ΑΠΑΓΟΡΕΥΜΕΝΟΥ ΚΑΡΠΟΥ
είναι ὅ,τι πῶς παλιὸ ὑπάρχει στὴ μνήμη τοῦ καθενὸς ἀπὸ
μας, ὅπως καὶ στὴ μνήμη τῆς ἀνθρωπότητας. Θὰ τὸ παρατη-
ρούσαμε, ἂν τὴν ἐνθύμηση αὐτὴ δὲν τὴν σκέπαζαν ἄλλες, στὶς
ὁποῖες προτιμοῦμε νὰ ἀνατρέχουμε. Τί δὲ θὰ ἦταν ἡ παιδική
μας ζωὴ ἂν μᾶς ἄφηναν νὰ κάνουμε ὅ,τι θέλαμε! Θὰ πετού-
σαμε ἀπὸ χαρὲς σὲ χαρὲς. Μὰ νά, κάποιο ἐμπόδιο ἀναπηδοῦσε,
οὔτε ὄρατό, οὔτε ἀπτό: μὰ ἀπαγόρευση. Γιατί ὑπακούσαμε; Οὔτε
ἀναρωτιόμασταν καν' εἶχαμε πάρει τὴ συνήθεια νὰ ἀκούουμε
τοὺς γονεῖς μας καὶ τοὺς δασκάλους μας. Νιώθαμε καλὰ πάντα,
ὅτι αὐτὸ γινόταν γιατί ἦταν γονεῖς μας, γιατί ἦταν δασκάλοι
μας. Στὰ μάτια μας λοιπὸν τὸ κῦρος τῶν πηγῶν τοῦ εἶχε λιγώ-
τερο τοὺς ἴδιους, περισσότερο τὴ θέση τῶν σχετικὰ μὲ μᾶς.
Κατεῖχαν ὠρισμένη θέση: κι ἀπὸ κεῖ ξεκινούσε, μὲ διεισδυτικὴ
δύναμη, πὺ δὲ θὰ τὴν εἶχε ἂν ἐκτοξευόταν ἀπὸ ἄλλοῦ, ἡ προσ-
ταγὴ. Μ' ἄλλα λόγια, γονεῖς καὶ δασκάλοι φαινόταν ὅτι ἐνεργ-
γοῦν ὡς ἐπίτροποι. Δὲν τὸ βλέπαμε τότε καθαρά: πίσω ὅμως
ἀπὸ τοὺς γονεῖς μας καὶ τοὺς δασκάλους μας μαντεύαμε κάτι τὸ
τρομερὰ μεγάλο, ἢ καλύτερα κάτι τὸ ἀκαθόριστο, πὺ μὲ ὄλο
τοῦ τὸν ὄγκο μᾶς βάραινε μὲ τὴν ἰδική τῶν μεσολάβηση. Θὰ
λέγαμε ἀργότερα ὅτι αὐτὸ τὸ κάτι εἶναι ἡ κοινωνία. Φιλοσο-
φώντας τότε ἀπάνω σ' αὐτήν, θὰ τὴν παραβάλλαμε μὲ ὀργανι-
σμό, τοῦ ὁποῖου τὰ κύτταρα, ἐνωμένα μὲ ἀόρατους δεσμούς,
ὑποτάσσονται τὸ ἓνα στὸ ἄλλο σοφὰ ἱεραρχημένα καί, γιὰ τὸ
μεγαλύτερο καλὸ τοῦ συνόλου, συμπτύσσονται μὲ τρόπο φυσι-
κὸ καὶ μὲ πειθαρχία, πὺ μπορεῖ νὰ ἀπαιτήσῃ τὴ θυσία τοῦ μέ-
ρους. Αὐτὸ βέβαια θὰ εἶναι μονάχα μιὰ παρομοίωση: γιατί ἄλ-
λο πρᾶγμα εἶναι ἓνας ὀργανισμός, πὺ διέπεται ἀπὸ ἀναγκαίους
νόμους, καὶ ἄλλο πρᾶγμα μιὰ κοινωνία, πὺ τὴν ἀποτελοῦν ἐ-
λεύθερες θελήσεις. Τὴ στιγμὴ ὅμως πὺ οἱ θελήσεις αὐτὲς εἶ-
ναι ὀργανωμένες, μιμοῦνται ἓναν ὀργανισμό: καὶ σ' αὐτὸν τὸν
ὀργανισμό, τὸν λίγο πολὺ τεχνητό, ἡ συνήθεια παίζει τὸν ἴδιο
ρόλο, πὺ ἡ ἀναγκαιότητα παίζει στὰ ἔργα τῆς φύσης. Ἀπὸ τὴν
πρώτη τούτη ἀποψη, ἡ κοινωνικὴ ζωὴ φανερώνεται σὰν ἓνα
σύστημα ἀπὸ συνήθειες, περισσότερο ἢ λιγώτερο δυνατὰ ριζωμέ-
νες, οἱ ὁποῖες ἀνταποκρίνονται στὶς ἀνάγκες τῆς κοινότητας.

Μερικὲς ἀπ' αὐτὲς εἶναι συνήθειες νὰ διατάξῃς, οἱ περισσότερες ὅμως εἶναι συνήθειες νὰ ὑπακοῦς, εἴτε σὲ πρόσωπο, πού διατάσσει ὄντας ἐξουσιοδοτημένος ἀπὸ τὴν κοινωνία, εἴτε σὲ μιὰ ἀπόσπαστη διαταγή, πού ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κοινωνία, τὴν ὁποία συλλαβαίνομε ἢ αἰσθανόμαστε μὲ τρόπο συγκεχυμένο. Κάθε μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνήθειες ὑπακοῆς ἐξασκεῖ μιὰ πίεση στὴ θέλησή μας. Μποροῦμε νὰ ἀποφύγωμε τὴν πίεση, μὰ αὐτὴ πάλι μᾶς τραβᾷ καὶ μᾶς ἐπαναφέρει κοντὰ της, ὅπως τὸ ἐκκρεμὲς πού ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν κάθετο. Κάποια τάξη διαταράχτηκε, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποκατασταθῇ. Μὲ λίγα λόγια, ὅπως δὲ καὶ ἀπὸ κάθε συνήθεια, αἰσθανόμαστε τὸν ἑαυτό μας ὑποχρεωμένο.

Πρόκειται ὅμως ἐδῶ γιὰ μιὰ ὑποχρέωση ἀσύγκριτα πιὸ δυνατή. Ὅταν ἓνα μέγεθος εἶναι τόσο ἀνώτερο ἀπὸ ἓνα ἄλλο, ὥστε τοῦτο ὄν μμποροῦμε νὰ τὸ παραβλέψωμε σχετικὰ μὲ τὸ πρῶτο, οἱ μαθηματικοὶ λέγουν ὅτι τὸ μέγεθος αὐτὸ ἀνήκει σὲ ἄλλο γένος. Ἔτσι καὶ γιὰ τὴν κοινωνικὴ ὑποχρέωση. Ἡ πίεσὴ της, ἅμα τὴ συγκρίνωμε μὲ τὴν πίεση τῶν ἄλλων συνηθειῶν, εἶναι τέτοια, πού ἡ διαφορὰ βαθμοῦ ἰσοδυναμεῖ μὲ διαφορὰ φύσης.

Ἄς παρατηρήσωμε, ἀλήθεια, ὅτι ὅλες οἱ συνήθειες αὐτοῦ τοῦ γένους στηρίζουν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη. Ἄς μὴν ἀνερευνοῦμε τὴν οὐσία καὶ τὴν πρωταρχί τους, νοιώθουμε πάντως ὅτι ἔχουν κάποια σχέση ἀναμεταξύ τῶν, ἀφοῦ τὶς ἀπαιτεῖ ἀπὸ μᾶς τὸ ἄμεσο περιβάλλον μας, ἢ τὸ περιβάλλον τοῦ περιβάλλοντός μας καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς ὡς τὸ ἔσχατο ὄριο, τὴν κοινωνία. Κάθε μιὰ τους ἀνταποκρίνεται, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, σὲ μιὰ κοινωνικὴ ἀπαίτηση. Ἔτσι ὅλες δένονται, ἀποτελοῦν ἓνα σύνολο. Πολλὲς θὰ ἦταν μικρὲς ὑποχρεώσεις, ἂν παρουσιάζονταν ἀπομονωμένα. Ἀντίθετα, ἀποτελοῦν μέρος πού ὀλοκληρώνει τὴν ὑποχρέωση γενικά. Καὶ τὸ σύνολο πάλι, πού ὀφείλει τὸ εἶναι του στὴ συνδρομὴ τῶν μερῶν, ἀπονέμει στὴν κάθε μιὰ, σὲ ἀντάλλαγμα, ἀκέραιο τὸ δικό του τὸ κῦρος. Τὸ συλλογικὸ ἔρχεται ἔτσι νὰ ἐνισχύσῃ τὸ ἀτομικόν, καὶ ἡ ἔκφραση: «τὸ ἐπιβάλλει τὸ καθῆκον», νικᾷ τοὺς δισταγμούς, πού θὰ μπορούσαμε νὰ εἶχαμε μπροστὰ σὲ ἓνα ἀπομονωμένο καθῆκον. Γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, ἡ σκέψη μας δὲν πηγαίνει μὲ τρόπο καθαρὸ σὲ μιὰ μάζα ἀπὸ μερικὲς ὑποχρεώσεις, πού ἅμα τὶς προσθέσωμε θὰ ἀποτελοῦσαν μιὰ ὀλικὴ ὑποχρέωση. Ἴσως μάλιστα νὰ μὴν ἔχωμε ἐδῶ σύνθεση μερῶν. Ἡ δύναμη, πού μιὰ ὑποχρέωση παίρνει ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες, μπορεῖ.

νά παραβληθῆ μάλλον μὲ τὴν πνοὴ ζωῆς, πού καθένα ἀπὸ τὰ κύτταρα ἀποπνέει, τὴν ἀδιαίρετη καὶ πλήρη, ἀπὸ τὰ μύχια τοῦ ὄργανισμοῦ, τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ στοιχεῖο. Ἡ κοινωνία, ὄντας μέσα στὸ καθένα ἀπὸ τὰ μέλη της, ἔχει ἀπαιτήσεις πού, μεγάλες ἢ μικρές, τὸ ἴδιο ἐκφράζουν ἢ κάθε μιά τους ὅλη τους τὴ ζωτικότητα. Μά, ἄς τὸ ἐπαναλάβωμε, κι αὐτὸ μιά παρομοίωση εἶναι ἀκόμη. Μιά ἀνθρώπινη κοινωνία εἶναι ἓνα σύνολο ἀπὸ ἐλεύθερα ὄντα. Οἱ ὑποχρεώσεις πού ἐπιβάλλει, καὶ πού τῆς ἐπιτρέπουν νὰ ὑπάρχη, εἰσάγουν σ' αὐτὴν μιά κανονικότητα, πού ἔχει ἀπλή ἀναλογία μὲ τὴν ἀκαμπτη τάξη τῶν φαινομένων τῆς ζωῆς.

Μ' ὅλα ταῦτα ὅλα πᾶνε νὰ μᾶς κάμουν νὰ πιστέψωμε ὅτι ἡ κανονικότητα αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐξομοιωθῆ μὲ τὴν κανονικότητα στὴ φύση. Δὲ μιλῶ μόνο γιὰ τὴ γενικὴ ὁμοφωνία τῶν ἀνθρώπων στὸν ἔπαινο ὠρισμένων πράξεων καὶ στὸν ψόγο ἄλλων. Θέλω νὰ πῶ ὅτι καὶ κεῖ ἀκόμη ὅπου τὰ ἠθικὰ παραγγέλματα, πού περιέχουν ἀξιολογικὲς κρίσεις, δὲν τὰ τηροῦμε, τὰ καταφέρνωμε ἔτσι πού νὰ φαίνεται ὅτι τὰ τηροῦμε. Ὅπως δὲ βλέπομε τὴν ἀρρώστεια, ὅταν κάνωμε τὸν περίπατό μας στὸ δρόμο, τὸ ἴδιο δὲ μετροῦμε τὴν ἀνηθικότητα πού μπορεῖ νὰ ὑπάρχη πίσω ἀπὸ τὴν πρόσοψη πού μᾶς δείχνει ἡ ἀνθρωπότητα. Θὰ χρειαζόταν πολὺν καιρὸ νὰ γίνη κανεὶς μισάνθρωπος, ἂν περιοριζόταν γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ στὴν παρατήρηση τῶν ἄλλων. Μὲ τὸ νὰ παρατηρῆ κανεὶς τὶς ἴδιες τὶς δικές του ἀδυναμίες φτάνει ὡς τὸν οἶκτο, ἢ τὴν καταφρόνηση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀνθρωπότητα, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποστρέφει κανεὶς τότε τὸ πρόσωπό του, εἶναι αὐτὴ πού ἀνακάλυψε μέσα του. Τὸ κακὸ κρύβεται τόσο καλά, τὸ μυστικὸ φυλάγεται τόσο καθολικά, πού τὸν καθένα στὴν περίστωση τούτη τὸν γελοῦν ὅλοι οἱ ἄλλοι. Ὅσο αὐστηρὰ κι ἂν προσποιούμαστε ὅτι κρίνωμε τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, στὸ βάθος τοὺς πιστεύωμε καλύτερους ἀπὸ μᾶς. Πάνω σὲ τούτη τὴν καλότυχη ἀπάτη στηρίζεται σὲ μεγάλο μέρος ἡ κοινωνικὴ ζωὴ.

Εἶναι φυσικὸ νὰ κάνη τὸ πᾶν ἡ κοινωνία γιὰ νὰ τὴν ἐνθαρρύνη. Οἱ νόμοι πού κυρώνει καὶ πού συγκρατοῦν τὴν κοινωνικὴ τάξη, μοιάζουν κιόλας ἀπὸ ὠρισμένες πλευρὲς μὲ τοὺς νόμους τῆς φύσης. Ξαίρω καλά ὅτι στὰ μάτια τοῦ φιλόσοφου ἡ διαφορὰ εἶναι ριζικὴ. Ἄλλο πράγμα, λέγει, εἶναι ὁ νόμος πού διαπιστώνει, ἄλλο πράγμα ἐκεῖνος πού προστάζει. Τὸν δεῦτερο μπορεῖς νὰ τὸν ξεφύγης ὑποχρεώνεις, μὰ δὲν ἐξαναγκάζεις. Ἀντίθετα ὁ ἄλλος εἶναι ἀναπόφευχτος. Γιατὶ ἂν κάποιο

φαινόμενο ἀπομακρυνόταν ἀπὸ τὸ νόμο, κατὰ λάθος θὰ τὸν εἶχαμε πάρει γιὰ νόμο· θὰ ὑπῆρχε κάποιος ἄλλος, ὁ ἀληθινός, πού θὰ τὸν διατύπωναν μὲ τρόπο πού νὰ ἐκφράζη ὅλα ὅσα παρατηροῦμε, καὶ μ' αὐτὸν τότε τὸ ἀπείθαρχο γεγονός θὰ συμμορφωνόταν, ὅπως τὰ ἄλλα. Δὲ χωρεῖ ἀμφιβολία· ὅμως ἡ διάκριση αὐτὴ δὲν εἶναι καθόλου τόσο καθαρὴ γιὰ τὸν πολὺ κόσμο. Νόμος φυσικός, νόμος κοινωνικός ἢ ἠθικός, κάθε νόμος εἶναι στὰ μάτια τῶν προσταγῆ. Ὑπάρχει μιὰ ὠρισμένη τάξη στὴ φύση, πού μεταφράζεται μὲ νόμους: τὰ ὅσα γίνονται «θὰ ὑπάκουαν» στοὺς νόμους αὐτοὺς γιὰ νὰ συμμορφωθοῦν μὲ τὴ φυσικὴ τάξη. Ὁ ἴδιος ὁ σοφὸς μόλις πού μπορεῖ νὰ ἐμποδίσει τὸν ἑαυτό του νὰ πιστεῦῃ ὅτι ὁ νόμος «προΐσταται» σὲ ὅ,τι γίνεται καὶ συνεπῶς προηγεῖται, ὅμοιος μὲ τὴν πλατωνικὴ Ἰδέα, πάνω στὴν ὁποία ἔπρεπε νὰ ρυθμιστοῦν τὰ ὄντα. Ὅσο πιὸ ψηλὰ ἀνεβαίνει τὴν κλίμακα τῶν γενικεύσεων, τόσο πιότερο κλίνει, θέλοντας καὶ μὴ, νὰ προικίσει τοὺς νόμους μὲ τὸν κατηγορικὸ τοῦτο χαρακτήρα. Πρέπει, ἀλήθεια, νὰ κάμῃ ἀγώνα μὲ τὸν ἑαυτό του γιὰ νὰ φανταστῆ τις ἀρχές τῆς μηχανικῆς, ὅχι σὰν χαραγμένες ἀπὸ πάντα πάνω στίς ὑπερβατικὲς πλάκες, πού ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη θὰ πῆγαινε νὰ ἀναζητήσῃ πάνω σὲ ἕνα ἄλλο Σινά. Ἄν ὅμως ὁ φυσικός νόμος τείνῃ νὰ πάρῃ στὴ φαντασία μας τὴ μορφή προσταγῆς, ὅταν φτάνῃ σὲ ὠρισμένη γενίκευση, ἡ προστακτικὴ ἀντίστοιχα πού ἀποτείνεται σὲ ὅλο τὸν κόσμο, παρουσιάζεται σὲ μᾶς κάπως σὰν φυσικός νόμος. Οἱ δύο ιδέες, στὴ συνάντησή τους μέσα στὸ πνεῦμα μας, προβαίνουν σὲ ἀνταλλαγές. Ὁ νόμος παίρνει ἀπὸ τὴν προσταγὴ τὸ προστακτικὸ τῆς στοιχείου, ἡ προσταγὴ πάλι δέχεται ἀπὸ τὸ νόμο τὸ ἀναπόφευκτό του. Μιὰ παράβαση στὴν κοινωνικὴ τάξη παίρνει ἔτσι χαρακτήρα ἀντιφυσικό. Κι ἂν ἀκόμη ἐπαναλαμβάνεται συχνά, μᾶς κάνει τὴν ἐντύπωση ἐξαίρεσης, πού θὰ ἦταν γιὰ τὴν κοινωνία ὅ,τι τὸ τέρας γιὰ τὴ φύση.

Τί θὰ γίνῃ, ἂν, πίσω ἀπὸ τὴν προστακτικὴ τῆς κοινωνίας, παρατηρήσωμε μιὰ θρησκευτικὴ προσταγὴ! Λίγο τὴ μέλει τὴ θρησκεία ἀνάμεσα στοὺς δύο ὅρους. Ὅπως κι ἂν ἐρμηνεύσῃ κανεὶς τὴ θρησκεία, εἴτε δηλαδὴ εἶναι στὴν οὐσία τῆς κοινωνικῆς, εἴτε εἶναι τυχαῖα κοινωνικὴ, ἕνα εἶναι βέβαιο, ὅτι πάντοτε ἔπαιξε ρόλο κοινωνικό. Ὡς τόσο ὁ ρόλος αὐτὸς εἶναι πολύπλοκος, διαφορετικός ἀνάλογα μὲ καιροὺς καὶ μὲ τόπους. Σὲ κοινωνίες ὅμως σὰν τίς δικές μας, ἡ θρησκεία ἔχει γιὰ πρῶτο ἀποτέλεσμα νὰ στηρίξῃ καὶ νὰ ἐνισχύῃ τις ἀπαιτήσεις τῆς κοινωνίας. Μπορεῖ

νά προχωρήση πολὺ μακρύτερα, ὡς ἔδῳ, τουλάχιστον, φτάνει. Ἡ κοινωνία διορίζει ποινὲς πού εἶναι δυνατὸ νὰ πλήξουν ἀθρώ-
 ους, νὰ φειστοῦν ἐνόχους· δὲν ἀνταμείβει· βλέπει χονδρικά κι
 εὐχαριστιέται μὲ τὸ λίγο. Ποῦ εἶναι ἡ ἀνθρώπινη ζυγαριὰ πού
 θὰ ζύγιζε ὅπως πρέπει τὶς ἀμοιβὲς καὶ τὶς τιμωρίες; Ἀλλά, ὅ-
 πως οἱ πλατωνικὲς ἰδέες μᾶς ἀποκαλύπτουν, τέλεια καὶ πλήρη
 τὴν πραγματικότητα, τῆς ὁποίας ἐμεῖς ἀντιλαμβανόμεσθε χονδρο-
 ειδεῖς ἀπομιμήσεις, ἔτσι καὶ ἡ θρησκεία μᾶς εἰσάγει σὲ ἓνα ἄστυ,
 τοῦ ὁποίου οἱ θεσμοὶ μας, οἱ νόμοι μας, τὰ ἥθη μας τὸ πολὺ
 πολὺ ὑποδηλώνουν, σὲ μεγάλα διαστήματα, τὰ σημεῖα τὰ πιὸ
 χτυπητά. Ἐδῶ κάτω, ἡ τάξη εἶναι ἀπλῶς κατὰ προσέγγιση καὶ οἱ
 ἀνθρώποι τὴν τηροῦν λίγο πολὺ τεχνητά· ἐκεῖ ψηλὰ ἡ τάξη εἶναι
 τέλεια, καὶ πραγματώνεται μόνη της. Ἡ θρησκεία λοιπὸν στὰ
 μάτια μας ἔρχεται νὰ συμπληρώσῃ τὸ χάσμα, πού τὸ εἶχαν
 κίολας στενέψει οἱ συνήθειες τῆς κοινῆς γνώμης, ἀνάμεσα στὴν
 κοινωνικὴ προσταγὴ καὶ στὸ φυσικὸ νόμο.

Ξαναγυρίζομε ἔτσι πάντα στὴν ἴδια παρομοίωση, ἐλαττωμα-
 τικὴ ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις, πού μπορούμε ὅμως νὰ τὴ δεχτοῦμε
 γιὰ τὸ σημεῖο πού μᾶς ἐνδιαφέρει. Τὰ μέλη τοῦ ἄστεος κρατι-
 οῦνται ὅπως τὰ κύτταρα ἑνὸς ὀργανισμοῦ. Ἡ ἔξη, πού ἡ νόηση
 καὶ ἡ φαντασία τὴν ὑπηρετοῦν, εἰσάγει ἀνάμεσά τους μιὰ πει-
 θαρχία, ἡ ὁποία ἀπομιμεῖται ἀπόμακρα, μὲ τὴν ἀλληλεγγύη πού
 δημιουργεῖ ἀνάμεσα σὲ χωριστὰς ἀτομικότητες, τὴν ἐνότητα
 τοῦ ὀργανισμοῦ μὲ τὰ ἀναστομωμένα κύτταρα.

Ὅλα συντρέχουν, ἀκόμη μιὰ φορά, νὰ κάμουν ἀπὸ τὴν
 κοινωνικὴν τάξιν μιὰ ἀπομίμηση τῆς τάξης πού παρατηροῦμε στὰ
 πράγματα. Καθένας μας, ὅταν στρέφεται πρὸς τὸν ἑαυτὸ του,
 αἰσθάνεται ἀσφαλῶς πὼς εἶναι ἐλεύθερος νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ
 γοῦστο του, τὴν ἐπιθυμία του, ἢ τὴν ἰδιοτροπία του, καὶ νὰ μὴ
 σκέπτεται τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Μὰ, μόλις διαγράφεται ἡ διά-
 θεση νὰ θελήσωμε καὶ νὰ, ἔρχεται μιὰ ἀνταγωνιστικὴ δύναμη,
 καμωμένη ἀπ' ὅλες τὶς ἐπισωρευμένους κοινωνικὰς δυνάμεις. Ἐκ-
 τὸς ἀπὸ τὰ ἀτομικὰ κίνητρα, πού θὰ τραβοῦσαν καθένα πρὸς τὸ
 μέρος του, ἡ δύναμη αὐτὴ θὰ κατέληγε σὲ μιὰ τάξιν πού δὲ θὰ
 ἦταν χωρὶς ἀναλογία μὲ τὴν τάξιν τῶν φυσικῶν φαινομένων.
 Ἐνα κύτταρο πού ἀποτελεῖ μέρος ὀργανισμοῦ, τὸ ὁποῖο θὰ
 ἀποχτοῦσε γιὰ μιὰ στιγμὴ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του, μόλις πού
 θὰ ἔχε σκιαγραφήσει τὴν πρόθεσιν νὰ χειραφετηθῇ καὶ θὰ τὸ
 ἔπιανε πάλιν ἡ ἀναγκαιότητα. Τὸ ἄτομο πού ἀποτελεῖ μέρος τῆς
 κοινωνίας μπορεῖ νὰ τὴν κάμῃ νὰ ξεστρατίσῃ, ἀκόμη καὶ νὰ σπά-
 σῃ.

Οἱ δύο πηγὲς τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας

ση αὐτὴ τὴν ἀναγκαιότητα, ἢ ὁποία ἀπομιμείται τὴ φυσικὴ ἀναγκαιότητα, καὶ στὴ δημιουργία τῆς ὁποίας συντελεῖ κάπως, μὰ πὸ πρὸ πάντων τὴν ὑφίσταται. Πάντως, τὴν αἴσθησιν αὐτῆς τῆς ἀναγκαιότητας, συνοδευμένη ἀπὸ τὴ συνείδησιν ὅτι μπορεῖ νὰ τῆς ξεφύγῃ, αὐτὸ εἶναι πὸ ὀνομάζει ὑποχρέωσις. Ἔτσι, ἅμα τὴν ἀντιμετωπίσωμε καὶ τὴν πάρωμε στὴν πιὸ κοινὴ ἐκδοχὴ τῆς, ἢ ὑποχρέωσις εἶναι ὡς πρὸς τὴν ἀναγκαιότητα ὅ,τι ἢ ἔξῃ ὡς πρὸς τὴ φύσιν.

Δὲν ἔρχεται λοιπὸν ἴσια ἀπ' ἔξω. Καθένας μας ἀνήκει στὴν κοινωνία ὅσο καὶ στὸν ἑαυτὸ του. Ἄν ἢ συνείδησή του, δουλεύοντας σὲ βάθος, τοῦ ἀποκαλύπτῃ, ὅσο περισσότερο κατεβαίνει, προσωπικότητα ὅλο καὶ πιὸ πρωτότυπη, ἀσύμμετρον μὲ τοὺς ἄλλους καὶ πὸ δὲν μπορεῖ ἄλλωστε καὶ νὰ ἐκφραστῇ, μὲ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἑαυτοῦ μας βρισκόμαστε σὲ συνεπαφὴ μὲ τὰ ἄλλα πρόσωπα, ὅμοιοι μ' αὐτὰ, ἐνωμένοι μ' αὐτὰ μὲ πειθαρχία, πὸ δημιουργεῖ ἀνάμεσα σὲ κεῖνα καὶ σὲ μᾶς ἀμοιβαία ἐξάρτησις. Ἡ ἐγκατάστασις σ' αὐτὸ τὸ κοινωνικοποιημένον μέρος τοῦ ἑαυτοῦ μας, εἶναι ἄραγε γιὰ τὸ ἐγὼ μας τὸ μόνον μέσον νὰ προσκολληθῇ σὲ κάτι τὸ στερεόν; θὰ ἦταν, ἂν δὲν μπορούσαμε νὰ ξεφύγωμε μὲ ἄλλο τρόπο, μιὰ ζωὴ ἀπὸ παρωθήσεις, ἰδιοτροπία καὶ μεταμέλεια. Στὸ ἐσώτατον βάθος τοῦ ἑαυτοῦ μας, ἂν ξαίρωμε νὰ τὸ ἀναζητήσωμε, θὰ ἀνακαλύψωμε ἴσως μιὰ ἰσορροπία ἄλλου γένους, ἀκόμη πιὸ ἐπιθυμητὴ ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ ἰσορροπία. Τὰ ὑδροβία φυτὰ, πὸ ἀνεβαίνουν στὴν ἐπιφάνειαν, τὰ σαλεύει ἀδιάκοπα τὸ ρεῦμα· τὰ φύλλα τους, πὸ ἐνώνονται τὸ ἓνα μὲ τ' ἄλλο πάνω ἀπὸ τὸ νερό, τοὺς δίνουν σταθερότητα, στὸ πάνω μέρος, μὲ τὴ διασταύρωσίν τους. Ἀλλὰ ἀκόμη πιὸ σταθερὸς εἶναι οἱ ρίζες, πὸ, στερεὰ φυτρωμέναι μέσα στὴ γῆ, συγκρατοῦν τὰ φυτὰ ἀπὸ κάτω. Γιὰ τὴν προσπάθειαν πάντως μὲ τὴν ὁποία θὰ σκάψωμε μέσα βαθειὰ μας δὲ θὰ μιλήσωμε τώρα. Ἄν εἶναι δυνατὴ, εἶναι κάτι τὸ ἐξαιρετικόν. Τὸ ἐγὼ μας στὴν ἐπιφάνειάν του, στὸ σημεῖον τῆς παρεμβολῆς τοῦ στὸ σφιχτὸ κορμὸ τῶν ἄλλων ἐξωτερικευμένων προσώπων, ἐκεῖ βρίσκει συνήθως πὸ νὰ δεθῇ στερεά. Ἡ στερεότητά του ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀλληλεγγύην ἔρχεται. Στὸ σημεῖον ὅμως ὅπου γίνεται ἢ προσκόλλησις, εἶναι ὁ ἴδιος κοινωνικοποιημένος. Ἡ ὑποχρέωσις, πὸ τὴ θεωροῦμε δεσμὸν ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, πρῶτα δένει τὸν καθένα μας μὲ τὸν ἑαυτὸ του.

Ἄδικα λοιπὸν θὰ κατηγοροῦσε κανεὶς μιὰ ἠθικὴ καθαρὰ κοινωνικὴ ὅτι παραμελεῖ τὰ ἀτομικὰ καθήκοντα. Ἀκόμη καὶ ἂν

ἤμασταν ὑποχρεωμένοι, θεωρητικά, μόνο ἀπέναντι στοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, στήν πραγματικότητα θὰ ἤμασταν ἀπέναντι στὸν ἑαυτό μας, ἀφοῦ ἡ κοινωνικὴ ἀλληλεγγύη ὑπάρχει μόνο ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἓνα ἐγὼ κοινωνικὸ ἐπιπροστίθεται μέσα στὸν καθένα μας στὸ ἀτομικὸ του ἐγὼ. Ἡ καλλιέργεια αὐτοῦ τοῦ «κοινωνικοῦ ἐγὼ» εἶναι τὸ οὐσιῶδες στήν ὑποχρέωσή μας ἀπέναντι στήν κοινωνία. Χωρὶς κάτι δικό της μέσα μας δὲ θὰ εἶχε ἀπάνω μας κανένα πιάσιμο. Καὶ δὲν ἔχομε σχεδὸν ἀνάγκη νὰ πᾶμε ἴσαμε αὐτήν, εἴμαστε αὐτάρχεις ἂν βρῖσκωμε μέσα μας τὴν παρουσία της. Ἡ παρουσία της εἶναι λιγώτερο ἢ περισσότερο τονισμένη, κατὰ τοὺς ἀνθρώπους· μὰ κανεὶς μας δὲν θὰ μπορούσε ἀπόλυτα νὰ ἀπομονωθῆ ἀπ' αὐτήν. Δὲ θὰ τὸ ἤθελε, γιατί νοιώθει καλὰ ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὴ δύναμή του ἔρχεται ἀπ' αὐτήν, κι ὅτι ὀφείλει στὶς ἀτέλειωτα ἀνανεωνόμενες ἀπαιτήσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς αὐτὴ τὴν ἀδιάκοπη ἔνταση τῆς ἐνεργητικότητάς του, αὐτὴ τὴ σταθερὴ κατεύθυνση στήν προσπάθεια, πού ἐξασφαλίζει τὴν πιὸ μεγάλη ἀπόδοση στὴ δραστηριότητά του. Μά, κι ἂν τὸ ἤθελε, δὲ θὰ τὸ μπορούσε, γιατί ἡ μνήμη του καὶ ἡ φαντασία του ζοῦν μὲ ὅσα τοὺς βάζει μέσα τους ἡ κοινωνία, γιατί ἡ ψυχὴ τῆς κοινωνίας εἶναι μέσα στὴ γλῶσσα πού μιλά· κι ἂν κανεὶς δὲν εἶναι κοντά του, ἀκόμη καὶ τότε κουβεντιάζει μόνος του μὲ τὸν ἑαυτό του. Τοῦ κάκου προσπαθοῦν νὰ φανταστοῦν ἓνα ἄτομο ἀπαλλαγμένο ἀπὸ κάθε κοινωνικὴ ζωὴ. Ἀκόμη καὶ ὑλικά ὁ Ροβινσὼν στὸ νησί του βρῖσκεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, γιατί τὰ σκεύη πού ἔσωσεν ἀπὸ τὸ ναυάγιο, χωρὶς τὰ ὁποῖα δὲ θὰ τὰ ἔβγαζε πέρα, τὸν κρατοῦν στὸν πολιτισμὸ καὶ κατὰ συνέπεια στήν κοινωνία. Ἀλλὰ ἡ ἠθικὴ ἐπαφὴ τοῦ εἶναι ἀκόμη πιὸ ἀναγκαία, γιατί γρήγορα θ' ἀποθαρρυνόταν, ἂν στὶς ἀδιάκοπα ἀναγεννώμενες δυσκολίες εἶχε νὰ ἀντιτάξῃ μόνο μιὰ ἀτομικὴ δύναμη, πού νοιώθει τὰ ὅριά της. Ἀπὸ τὴν κοινωνία στήν ὁποῖα ἰδεατὰ μένει προσκολλημένος ἀντλεῖ ἐνεργητικότητα· ἄς μὴν τὴ βλέπει· εἶναι ἐκεῖ καὶ τὸν κυττάζει : ἂν τὸ ἀτομικὸ ἐγὼ διατηρεῖ ζωντανὸ καὶ παρὸν τὸ κοινωνικὸ ἐγὼ, θὰ κατορθώσῃ, ἀπομονωμένος, ὅ,τι θὰ ἔκανε μὲ τὴν παρότρυνση, ἀκόμη καὶ μὲ τὴν ὑποστήριξη ὅλης τῆς κοινωνίας. Ὅσοι καταδικάστηκαν ἀπὸ τίς περιστάσεις γιὰ καιρὸ στὴ μοναξιά, καὶ δὲ βρῖσκουν μέσα τους τὰ ἐφόδια τῆς βαθειᾶς πνευματικῆς ζωῆς, ξαίρουν τί στοιχίζει νὰ ἀφεθοῦν στὴ φορὰ τῶν πραγμάτων, νὰ μὴ στηρίξουν δηλαδὴ τὸ ἀτομικὸ ἐγὼ στὸ προδιαγραμμένο ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ ἐγὼ ἐπι-

πεδο. Θα φροντίσουν λοιπόν να διατηρήσουν τὸ κοινωνικὸ ἐγὼ γιὰ νὰ μὴ χαλαρώσῃ καθόλου τὴν αὐστηρότητά του ἀπέναντι στὸ ἄλλο. Στὴν ἀνάγκη θὰ ἀναζητήσουν γι' αὐτὸ τὸ ἐγὼ ἕνα ὑποστήριγμα ὑλικὸ καὶ τεχνητό. Ἀναθυμᾶται κανεὶς τὸ δασοφύλακα γιὰ τὸν ὁποῖο μιᾶ ὁ Kipling. Μόνος του μέσα στὸ μικρὸ του σπιτάκι στὴν καρδιά ἐνὸς Ἰνδικοῦ δάσους. Κάθε βράδυ φορεῖ τὴ μαύρη του φορεσιά γιὰ νὰ δειπνήσῃ, «γιὰ νὰ μὴ χάσῃ, μέσα στὴ μοναξιά του, τὸ σεβασμὸ γιὰ τὸν ἑαυτό του» (1).

Ὅτι αὐτὸ τὸ κοινωνικὸ ἐγὼ εἶναι ὁ «ἀμερόληπτος θεατὴς» τοῦ Adam Smith, ὅτι θὰ πρέπει νὰ τὸ ταυτίσωμε μὲ τὴν ἠθικὴ συνείδηση, ὅτι αἰσθάνεται κανεὶς ἱκανοποιημένος ἢ δυσαρεστημένος ἀπὸ τὸν ἑαυτό του κατὰ πὺν δημιουργεῖ καλὴ ἢ κακὴ ἐντύπωση, δὲ θὰ προχωρήσωμε ὡς ἐκεῖ νὰ τὸ ποῦμε. Θα ἀνακαλύψωμε στὰ ἠθικὰ αἰσθήματα πῶς βαθεῖες πηγές. Στὴν περίπτωση τούτη ἡ γλῶσσα ἐνώνει κάτω ἀπὸ τὸ ἴδιο ὄνομα πολὺ διαφορετικὰ πράγματα: τί κοινὸ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς τύψεις ἐνὸς δολοφόνου καὶ στὶς τύψεις, τὶς ἐπίμονες καὶ βασανιστικές, πὺν μπορεῖ νὰ δοκιμάσῃ κανεὶς, ἐπειδὴ ἐψύχρανε κάποια φιλοτιμία ἢ φάνηκε ἄδικος σ' ἕνα παιδί; Νὰ ἀπατήσῃ τὴν ἐμπιστοσύνη μιᾶς ἀθώας ψυχῆς πὺν ἀνοίγεται στὴ ζωὴ, εἶναι ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες κακουργίες στὰ μάτια ὠρισμένης συνείδησης, ἢ ὁποῖα φαίνεται πὺς δὲν ἔχει τὸ αἰσθημα τῶν ἀναλογιῶν, ἀκριβῶς γιὰτὶ δὲν δανεῖζεται ἀπὸ τὴν κοινωνία τὰ μέτρα καὶ τὰ σταθμά της, τὰ ἐργαλεῖα της, τὶς μεθόδους της γιὰ μέτρηση. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ συνείδηση δὲν εἶναι ἐκείνη πὺν γυμνάζεται συχνότερα· εἶναι ἄλλωστε λιγώτερο ἢ περισσότερο λεπτὴ κατὰ τὰ πρόσωπα. Γενικά, ἡ ἐτυμηγορία τῆς συνείδησης εἶναι ἐκείνη τὴν ὁποῖα θὰ ἔβγαζε τὸ κοινωνικὸ ἐγὼ.

Γενικά ἐπίσης ἡ ἠθικὴ ἀγωνία εἶναι μιὰ σύγχυση στὶς σχέσεις ἀνάμεσα σ' αὐτὸ τὸ κοινωνικὸ ἐγὼ καὶ τὸ ἀτομικὸ ἐγὼ. Ἀναλύστε τὸ αἰσθημα τῶν τύψεων στὴν ψυχὴ τοῦ μεγάλου κακούργου. Θα μπορούσατε πρῶτα νὰ τὸ συγκύσετε μὲ τὸ φόβο γιὰ τὴν τιμωρία, γιὰτὶ ἔχομε τὶς πῶς λεπτεπίλεπτες προφυλάξεις πὺν ἀδιάκοπα τὶς συμπληρώνει καὶ τὶς ἀνανεώνει γιὰ νὰ κατορθώσῃ νὰ μὴ βρεθῇ ὁ ἔνοχος· ἔχομε σὲ κάθε στιγμή τὴ βασανιστικὴ ἰδέα ὅτι κάποια λεπτομέρεια παραμελήθηκε καὶ ὅτι ἡ δικαιοσύνη θὰ ἔχη στὰ χέρια της τὴν ἀποκαλυπτι-

1. Kipling, In the Rukh, στὴ συλλογὴ μὲ τὸν τίτλο Many inventions.—Σ. τ. Σ.

κὴ ἐνδειξη. Κυττάξετε ὁμως ἀπὸ πιὸ κοντά : δὲν πρόκειται γιὰ τὸ ἀνθρώπο μας νὰ ἀποφύγη τόσο τὴν τιμωρία, ὅσο νὰ σβύση τὸ παρελθόν, καὶ νὰ κάμη σὰ νὰ μὴν εἶχε διαπραχτῆ τὸ ἔγκλημα. Ὅταν κανεὶς δὲν ξαίρη ὅτι ἓνα πρᾶγμα ὑπάρχει, εἶναι σχεδὸν σὰ νὰ μὴν ὑπάρχη. Τὸ ἔγκλημά του λοιπὸν θὰ ᾔθελεν ὁ κακοῦργος νὰ ἐκμηδενίσῃ ἐξαφανίζοντας κάθε γνώση πού μὰ ἀνθρώπινη συνείδηση θὰ μπορούσε νὰ ἔχη γι' αὐτό. Παραμένει ὁμως ἡ δική του ἡ γνώση καὶ νὰ, πού αὐτὴ τὸν ξαναρχίζει ἐξω ἀπὸ τὴν κοινωνία, ὅπου ἤλπιζε νὰ κρατηθῆ σβύνοντας τὰ ἴχνη τοῦ ἐγκλήματός του. Γιατὶ ἀκόμη δείχνουν τὴν ἴδια ἐκτίμηση στὸν ἀνθρώπο πού ἦταν, στὸν ἀνθρώπο πού δὲν εἶναι πιά· δὲν ἀποτείνεται λοιπὸν πιά σ' αὐτὸν ἡ κοινωνία : μιᾶ σὲ ἓναν ἄλλον. Αὐτός, πού ξαίρει τί εἶναι, νοιώθει πιὸ ἀπομονωμένος ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, ὅσο δὲ θὰ ἦταν σὲ ἓνα ἔρημο νησί· γιατί στὸ νησί θὰ ᾔπαιρνε μαζί του τὴν εἰκόνα τῆς κοινωνίας πού θὰ τὸν τριγύριζε καὶ θὰ τὸν στήριζε· τώρα ὁμως ἔχει ἀποκοπῆ καὶ ἀπὸ τὴν εἰκόνα καὶ ἀπὸ τὸ πρᾶγμα. Θὰ μπορούσε νὰ ἀποκαταστήσῃ πάλι τὸν ἑαυτό του στὴν κοινωνία μὲ τὴν ὁμολογία τοῦ ἐγκλήματος· θὰ τοῦ φέρνονταν τότε ὅπως ἀξίζει, ὁμως τούτῃ τῆ φορὰ, θὰ ἀποτεινόταν σ' αὐτὸν τὸν ἴδιο. Θὰ ξανάρχιζε μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους τὴ συνεργασία του. Θὰ τὸν τιμωροῦσαν, ἀφοῦ ὁμως θὰ πήγαινε μὲ τὸ μέρος των, θὰ ἦταν λίγο ὁ δημιουργὸς τῆς ἴδιας τῆς καταδίκης του· ἔτσι ἓνα μέρος τοῦ προσώπου του, τὸ ἀνώτερο, θὰ ξέφευγε τὴν τιμωρία. Τέτοια εἶναι ἡ δύναμη πού θὰ ὠθήσῃ τὸν ἐγκληματία στὴν αὐτοκαταγγελία του. Κάποτε, χωρὶς νὰ προχωρήσῃ ἕως ἐκεῖ, θὰ ἐξομολογηθῆ σὲ ἓνα φίλο, ἢ σὲ ὁποιοδήποτε τίμιο ἀνθρώπο. Ἐτσι, ξαναμπαίνοντας στὴν ἀλήθεια, ἀν ὄχι κατὰ τὴ γνώμη ὄλων, τουλάχιστο γιὰ μερικούς, ξαναδένεται μὲ τὴν κοινωνία μὲ μιὰ κλωστή, σὲ ἓνα σημεῖο· ἀν δὲν ἀποκατασταθῆ τέλεια πάλι μέσα στὴν κοινωνία, εἶναι τουλάχιστο δίπλα της, κοντά της· παύει νὰ τῆς εἶναι ξένος· πάντως δὲν ἔχει πιά τόσο τελειωτικὰ κόψει τίς σχέσεις του μαζί της, οὔτε μὲ ὅ,τι ἔχει μέσα του ἀπ' αὐτήν.

Χρειάζεται αὐτὴ ἡ βίαρη ρήξη γιὰ νὰ ἀποκαλυφθῆ καθαρὰ ἡ προσήλωση τοῦ ἀτόμου στὴν κοινωνία. Στὸν κανονικὸ καιρὸ, μᾶλλον συμμορφωνόμαστε στὶς ὑποχρεώσεις μας, παρὰ πού τίς σκεπτόμαστε. Ἄν ἔπρεπε κάθε φορὰ νὰ ἀνακαλῆ κανεὶς τὴν ἰδέα των, νὰ δίνῃ τὴ διατύπωσή των, θὰ ἦταν πολὺ πιὸ κουραστικὴ ἢ ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντος. Ἀλλὰ ἀρκεῖ γι' αὐτὴν ἡ συνήθεια· τίς περισσότερες φορὲς δὲν ἔχομε παρὰ νὰ ἀφινόμε-

στε στο δρόμο μας για να δώσουμε στην κοινωνία αυτό που περιμένει από μᾶς. Ἐχει δὲ ἡ κοινωνία ἑξαιρετικὰ διευκολύνει τὰ πράγματα, μὲ τὸ νὰ παρεμβάλῃ ἐνδιάμεσα ἀνάμεσα σὲ κείνην καὶ μᾶς: ἔχομε οἰκογένεια, ἐξασκοῦμε μιὰ τέχνη ἢ ἓνα ἐπάγγελμα· ἀνήκομε στὴν κοινότητά μας, στὴν ἐπαρχία μας, στὸ νομό μας· καί, ὅπου εἶναι τέλεια ἡ παρεμβολὴ τῆς ὁμάδας στὴν κοινωνία, εἶναι ἀρκετό, γιὰ τὴν ἀκρίβεια, νὰ ἐκπληρώσωμε τὰ καθήκοντά μας ἀπέναντι στὴν ὁμάδα γιὰ νὰ εἴμαστε τακτοποιημένοι ἀπέναντι στὴν κοινωνία. Αὕτῃ κατέχει τὴν περιφέρειαν· τὸ ἄτομο εἶναι στὸ κέντρο. Ἀπὸ τὸ κέντρο στὴν περιφέρειαν παίρνουν θέση; σὰν ὁμόκεντροι κύκλοι, οἱ διάφορες ὁμάδες στὶς ὁποῖες ἀνήκει τὸ ἄτομο. Ἀπὸ τὴν περιφέρειαν πρὸς τὸ κέντρο, ὅσο στενεύει ὁ κύκλος, οἱ ὑποχρεώσεις προστίθενται στὶς ἄλλες ὑποχρεώσεις καὶ τὸ ἄτομο βρίσκεται στὸ τέλος μπροστὰ στὸ σύνολό των. Ἔτσι ἡ ὑποχρέωση προχωρώντας μεγαλώνει· ἀλλὰ, ἐνῶ γίνεται πρὸς πολὺπλοκὴ, εἶναι τὴν ἴδια ὥρα λιγώτερο ἀφηρημένη, καὶ γι' αὐτὸ τὴ δεχόμαστε καλύτερα. Ὅταν γίνῃ ἐντελῶς συγκεκριμένη, συμπίπτει μὲ τὴν τάση, τὴν τόσο συνηθισμένη πού τὴ βρίσκομε φυσική, νὰ παίζωμε στὴν κοινωνία τὸ ρόλο πού μᾶς προσδιορίζει ἡ θέση μας. Τόσο πού ἀφινόμεσθε σ' αὐτὴ τὴν τάση, μόλις τὴ νοιώθομε. Ἀνασηκώνεται ἐπιτακτικὴ καὶ ἀγέρωχη, ὅπως κάθε βαθειὰ συνήθεια, μόνο ἂν μακρύνωμε ἀπὸ κοντά της.

Ἡ κοινωνία χαράζει στὸ ἄτομο τὸ πρόγραμμα τῆς καθημερινῆς του ζωῆς.

Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ζῇ μὲ οἰκογένεια, νὰ ἐξασκῇ τὸ ἐπάγγελμα του, νὰ καταγίνεται μὲ τὶς χίλιες φροντίδες τῆς καθημερινῆς ζωῆς, νὰ κἀνῃ τὶς προμήθειές του, νὰ περιφέρεται στὸ δρόμο ἢ ἀκόμη νὰ μένῃ στὸ σπίτι του, χωρὶς νὰ ὑπακούῃ σὲ ἐντολὰς καὶ νὰ συμμορφώνεται σὲ ὑποχρεώσεις. Κάθε στιγμὴ ἐπιβάλλεται κάποια ἐκλογή· ἐκλέγομε φυσικὰ ἐκεῖνο πού εἶναι σύμφωνο μὲ τὸν κανόνα. Μόλις πού τὸ παίρνομε εἶδηση· δὲν κάνομε καμμιά προπάθεια γι' αὐτό. Κάποιος δρόμος ἔχει χαραχτῆ ἀπὸ τὴν κοινωνία· τὸν βρίσκομε ἀνοιχτὸ μπροστὰ μας καὶ τὸν ἀκολουθοῦμε· θὰ χροιαζόταν περισσότερη πρωτοβουλία νὰ τραβήξωμε μέσα ἀπὸ τὰ χωράφια. Τὸ καθῆκον, ἂν τὸ δοῦμε ἔτσι, ἐκτελεῖται σχεδὸν πάντα αὐτόματα, καὶ ἡ ὑπακοὴ στὸ καθῆκον, ἂν περιοριζόμεσταν στὴν πρὸς συχνὴ περίπτωσιν, θὰ μπορούσε νὰ ὀριστῇ σὰν ἓνα ἄφισμα τοῦ ἑαυτοῦ μας, μιὰ αὐτοεγκατάλειψη. Πῶς λοιπὸν γίνεται καὶ ἡ ὑπακοὴ αὕτῃ ἀντίθετα

παρουσιάζεται σὰ μιὰ ἔντονη κατάσταση, καὶ τὸ ἴδιο τὸ καθήκον σὰν κάτι ἀλύγιστο καὶ σκληρό; Εἶναι, ἀσφαλῶς, γιὰτι παρουσιάζονται περιπτώσεις ὅπου ἡ ὑπακοὴ προϋποθέτει προσπάθεια πάνω στὸν ἑαυτό μας. Ἐξαιρετικὲς εἶναι οἱ περιπτώσεις αὐτές· τίς παρατηροῦμε ὁμως, γιὰτι τίς συνοδεύει ἔντονη συνείδηση, ὅπως συμβαίνει σὲ κάθε ἀμφιταλάντευση, γιὰτι ἡ πράξις, πού ἐντελῶς μόνη τῆς ἐκτελεῖται μηχανικά, περνᾷ σχεδὸν ἀπαρατήρητη. Τότε ἔνεκα τῆς ἀλληλεγγύης πού ἔχουν οἱ ὑποχρεώσεις μας ἢ μιὰ γιὰ τὴν ἄλλη, καὶ ἐπειδὴ ἡ ὑποχρέωση στὸ σύνολό τῆς εἶναι μέσα στὸ καθένα ἀπὸ τὰ μέρη τῆς, ὅλα τὰ καθήκοντα χρωματίζονται μὲ τὴ βαφὴ πού πῆρεν ἐξαιρετικὰ τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο ἀνάμεσά τους. Ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἀποψη, τίποτε τὸ δυσάρεστο ν' ἀντιμετωπίσωμε ἔτσι τὰ πράγματα· ἔχομε μάλιστα μερικὰ πλεονεκτήματα. Ἀλήθεια, μὲ ὅσο φυσικὸ τρόπο κι ἂν κἀνὴ κανεὶς τὸ καθήκον του, μπορεῖ νὰ συναντᾷ μέσα του ἀντίσταση. Εἶναι ὠφέλιμο νὰ τὸ ἔχη κανεὶς ὑπ' ὄψη του καὶ νὰ μὴ θεωρῆ σὰν κάτι τὸ δεδομένο ὅτι εἶναι εὐκόλο νὰ εἶναι καλὸς σύζυγος, καλὸς πολίτης, εὐσυνείδητος στὴ δουλειά του, τίμιος τέλος ἄνθρωπος. Τούτῃ ἄλλωστε ἡ γνώμη ἔχει πολλὴ ἀλήθεια μέσα τῆς· γιὰτι ἂν εἶναι σχετικὰ εὐκόλο νὰ κρατηθῆ κανεὶς μέσα στὸ κοινωνικὸ πλαίσιο, χρειάστηκε ὁμως νὰ μπῆ ἐκεῖ μέσα, καὶ αὐτὴ ἡ παρεμβολὴ ἀπαιτεῖ προσπάθεια. Ἡ φυσικὴ ἀπειθαρχία τοῦ παιδιοῦ, ἡ ἀνάγκη τῆς ἀγωγῆς μαρτυροῦν γι' αὐτό. Εἶναι πολὺ δίκαιο νὰ λογαριάζεται στὸ ἄτομο ἡ συγκατάθεση πού ἔχει δώσει δυναμικὰ στὸ σύνολο τῶν ὑποχρεώσεών του, ἔστω κι ἂν δὲν συμβουλεύεται πιά τὸν ἑαυτό του γιὰ κάθε μιὰ τους. Ὁ καβαλάρης δὲν ἔχει παρὰ νὰ ἀφήσῃ τὸν ἑαυτό του στὸ ἄλογο νὰ τὸν φέρῃ· χρειάστηκε ὁμως ἀκόμη νὰ καθίσῃ στὴ σέλλα. Τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸ ἄτομο ἀπέναντι στὴν κοινωνία. Ἀπὸ ὠρισμένη ἀποψη θὰ ἦταν ψέμα, καὶ ἀπὸ ὅλες τίς ἀπόψεις θὰ ἦταν ἐπικίνδυνο, νὰ λέμε ὅτι τὸ καθήκον μπορεῖ νὰ ἐκτελεστῆ αὐτόματα. Ἄς ὑψώσωμε λοιπὸν σὲ ἠθικὸ ἀξίωμα ὅτι ἡ ὑπακοὴ στὸ καθήκον εἶναι μιὰ ἀντίσταση στὸν ἑαυτό μας.

Ἄλλο πράγμα ὁμως εἶναι ἡ παρότρυνση καὶ ἄλλο ἡ ἐξήγηση. Ὄταν, γιὰ νὰ ἐξηγήσωμε τὴν ὑποχρέωση, τὴν οὐσία τῆς καὶ τὴν πρωταρχία τῆς, θέτομε ὅτι ἡ ὑπακοὴ στὸ καθήκον εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα μιὰ προσπάθεια ἀπάνω στὸν ἑαυτό μας, μιὰ κατάσταση τάσης ἢ συστολῆς, πέφτομε σὲ μιὰ ψυχολογικὴ πλάνη πού ἐχάλασε πολλὰς ἠθικὰς θεωρίες. Ἐτσι ξεπήδησαν τεχνικὲς δυσκολίες, προβλήματα πού διαιροῦν τοὺς φιλοσόφους καὶ πού θὰ

τὰ δοῦμε νὰ εξαφανίζονται, ὅταν θὰ ἀναλύσωμε τοὺς ὅρους των. Ἡ ὑποχρέωση δὲν εἶναι καθόλου ἓνα μοναδικὸ γεγονός, ἀσυμμετρο μὲ τ' ἄλλα, πὺ ὀρθώνεται πάνω ἀπὸ κείνα σὰν μιὰ μυστηριώδης ὄπτασία. Ἐν μεγάλῳ ἀριθμῷ φιλοσόφων, ἰδιαίτερα ὅσοι ἔχουν δεσμοὺς μὲ τὸν Kant, τὴν ἀντίκρουσαν ἔτσι, εἶναι γιὰ τὴν ἐσύγχυσαν τὸ αἰσθημα τῆς ὑποχρέωσης, πὺ εἶναι ἡσυχὴ κατάσταση καὶ συγγενὴς μὲ τὴν κλίση, μὲ τὴ συγκίνηση καὶ τὸν κλονισμό πὺ αἰσθανόμαστε κάποτε γιὰ νὰ σπάσωμε ὅ,τι θὰ ἀντιστεκότανε στὴν ὑποχρέωση.

Στὴν ἔξοδο ἀπὸ μιὰ ρευματικὴ κρίση, μπορεῖ νὰ δοκιμάζη κανεὶς στενοχώρια, πόνο μάλιστα, γιὰ νὰ θέσῃ σὲ κίνηση τοὺς μῦς καὶ τὶς ἀρθρώσεις του. Εἶναι ἡ συνολικὴ αἰσθησις μιᾶς ἀντίστασης πὺ προβάλλουν τὰ ὄργανα. Λίγο λίγο ἡ ἀντίσταση ἐξασθενίζει, καὶ στὸ τέλος χάνεται μέσα στὴ συνείδηση πὺ ἔχομε γιὰ τὶς κινήσεις μας ὅταν εἴμαστε καλά. Μποροῦμε ἀκόμη νὰ δεχτοῦμε ὅτι βρῖσκεται ἀκόμη ἐκεῖ, μόλις πὺ γεννιέται, ἢ μᾶλλον πὺ εξαφανίζεται, καὶ ὅτι καιροφυλακτεῖ ἀπλῶς τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ δυναμώσῃ ὅταν κανεὶς εἶναι ρευματικός, πρέπει πράγματι νὰ περιμένῃ κρίσεις. Τί θὰ ἔλεγε ὅμως κανεὶς γιὰ κείνον πὺ, στὸ συνηθισμένο μας αἰσθημα ὅταν κινῶμε χέρια καὶ πόδια, θὰ ἔβλεπε ἓνα μειωσιασμένο πόνο, καὶ θὰ ὄριζε τότε τὴν κινητικὴ μας λειτουργία μὲ τὴν προσπάθεια ἀντίστασης στὸ βάσανο τῶν ρευματισμῶν; Πρῶτα πρῶτα θὰ παραιτεῖτο ἀπὸ τὴν ἐξήγηση τῶν κινητικῶν συνηθειῶν· κάθε μιὰ ἀπ' αὐτές, ἀλήθεια, προῦποθέτει ἓνα ἰδιαίτερο συνδυασμὸ κινήσεων, πὺ μόνο αὐτὸς τὴν κάνει κατανοητὴ. Ἡ γενικὴ λειτουργία γιὰ τὸ βᾶδισμα, τὸ τρέξιμο, τὴν κίνηση τοῦ σώματος εἶναι τὸ ἄθροισμα τῶν στοιχειωδῶν αὐτῶν συνηθειῶν, ἢ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες βρῖσκει τὴν ἰδική της ἐξήγηση στὶς εἰδικὲς κινήσεις πὺ ἀγκαλιάζει. Ἐπειδὴ ὅμως μόνο συνολικὰ ἀντιμετώπισε τὴ λειτουργία αὐτή, καὶ ἔπειδὴ ἄλλωστε τὴν ὕψωσε σὲ δύναμη πὺ ἀντιστέκεται σὲ μιὰ ἀντίσταση, κάνει μὲ τρόπο λογικὰ ἀναγκαῖο νὰ ἀναπηδήσῃ στὸ πλάγι τῆς ὁ ρευματισμὸς σὰν ἀνεξάρτητη ὄντοτητα. Φαίνεται ὅτι σὲ πλάνη τοῦ ἴδιου γένους ὑπέπεσαν πολλοὶ ἀπὸ κείνους πὺ ἐξέτασαν θεωρητικὰ τὴν ὑποχρέωση. Ἐχομε χίλιες ὑποχρεώσεις καὶ κάθε μιὰ τους ζητεῖ τὴ δική της ἐξήγηση. Εἶναι φυσικό, ἢ, πὺ σωστά, συνηθισμένο νὰ τὶς ἀκούωμε ὅλες. Κατ' ἐξαίρεση θὰ μακρύνωμε ἀπὸ μιὰ, θὰ τῆς ἀντισταθοῦμε· ἀν ἀντισταθοῦμε σ' αὐτὴ τὴν ἀντίσταση, θὰ δημιουργηθῇ μέσα μας μιὰ τεταμένη κατάσταση ἢ μιὰ κατάσταση συστολῆς, μαζέ-

ματος. Τούτη τὴν ἀλυγισιὰ ἐκφράζομε ὅταν ἀποδίδομε στὸ καθῆκον ἀνάλογα αὐστηρῇ ὄψῃ.

Αὐτὴν σκέπτονται καὶ οἱ φιλόσοφοι, ὅταν πιστεύουν ὅτι ἀναλύουν τὴν ὑποχρέωση σὲ ἔλλογα στοιχεῖα. Γιὰ νὰ ἀντισταθοῦμε στὴν ἀντίσταση, γιὰ νὰ κρατηθοῦμε στὸν ἴσιο δρόμο ὅταν ἡ ἐπιθυμία, τὸ πάθος, ἢ τὸ συμφέρον μᾶς ἐκτρέπουν ἀπ' αὐτόν, ὀφείλομε κατ' ἀνάγκη νὰ παρουσιάσωμε στὸν ἑαυτό μας ἐπιχειρήματα. Ἀκόμη κι ἂν ἀντιτάξωμε στὴν ἀθέμιτη ἐπιθυμία μιὰν ἄλλην ἐπιθυμία, τούτη δῶ, πού τὴν ἔχει διεγείρει ἡ θέληση, μόνο μὲ τὸ κάλεσμα μιᾶς ἰδέας μπόρφεσε νὰ προβάλη. Μὲ λίγα λόγια, ἓνα λογικὸ ὄν μόνο μέσον τοῦ νοῦ ἐνεργεῖ πάνω στὸν ἑαυτό του. Δὲν ἔπεται ὅμως, ἐπειδὴ μὲ ἔλλογους δρόμους ἀνακαλεῖται κανεὶς στὴν ὑποχρέωση, ὅτι ἡ ὑποχρέωση ἀνήκει στὴν ἔλλογη τάξη. Θὰ ἐνδιατρίψωμε ἀργότερα σὲ τοῦτο τὸ σημεῖο· δὲ θέλομε ἀκόμη νὰ συζητήσωμε τὶς ἠθικὲς θεωρίες. Ἄς ποῦμε μόνο ὅτι ἄλλο πρᾶγμα εἶναι μιὰ τάση, φυσικὴ ἢ κεκτημένη, ἄλλο πρᾶγμα ἢ μέθοδος ἢ κατ' ἀνάγκην λογικὴ πού θὰ χρησιμοποιήσωμε ἑμεῖς τὸ λογικὸ ὄν γιὰ νὰ τῆς ἀποδώσωμε τὴ δύναμή της, γιὰ νὰ καταβάλωμε ὅ,τι τῆς ἀντιστέκεται. Στὴν τελευταία τούτη περίπτωση, ἡ τάση πού ἐξαφανίζεται μπορεῖ πάλι νὰ ἐμφανιστῇ· καὶ ὅλα τότε γίνονται χωρὶς ἀμφιβολία σὰ νὰ ἐπιτύχαμε μ' αὐτὴ τὴ μέθοδο νὰ ἀποκαταστήσωμε τὴν τάση. Στὴν πραγματικότητα, αὐτὸ πού κάναμε ἦταν νὰ ἀπομακρύνωμε ὅ,τι τὴν ἐμπόδιζε ἢ τὴ σταματοῦσε. Στὴν πράξη, τὸ ξαίρω καλά, τὸ ἴδιο κάνει : εἴτε ἐξηγήση κανεὶς ἔτσι, εἴτε ἄλλιῶς τὸ γεγονὸς, τὸ γεγονὸς εἶναι ἐκεῖ, ἐπιτύχαμε. Καὶ γιὰ νὰ ἐπιτύχωμε, ἴσως ἀξίζει περισσότερο νὰ φανταζόμαστε ὅτι τὰ πρᾶγματα ἔγιναν κατὰ τὸν πρῶτο τρόπο. Νὰ θέσωμε ὅμως ὅτι ἔτσι εἶναι καὶ στὴν πραγματικότητα, αὐτὸ σημαίνει νὰ στρεβλώνωμε τὴ θεωρία τῆς ὑποχρέωσης. Αὐτὸ δὲ συνέβη μὲ τοὺς περισσότερους φιλόσοφους ;

Νὰ μὴ παρερμηνέψη κανεὶς τὴ σκέψη μας. Ἀκόμη κι ἂν δεχτῇ κανεὶς ὠρισμένη ἀποψη τῆς ἠθικῆς, ὅπως ἐκάναμε ὡς τώρα, θὰ διαπιστώσῃ πολλὰ διαφορετικὰ στάσεις ἀπέναντι στὸ καθῆκον. Ὅλες τους ὁρίζουν τὸ διάστημα πού χωρίζει τὶς δύο στάσεις ἢ μᾶλλον τὶς δύο ἀκρότατες συνήθειες : τὴν τόσο φυσικὴ κυκλοφορία πάνω στοὺς δρόμους πού χάραξεν ἡ κοινωνία, ὥστε μόλις πού τοὺς προσέχομε τὴν ταλάντευση ἀντίθετα καὶ τὴ βούλευση, γιὰ τὸ δρόμο πού θὰ πάρωμε, τὸ σημεῖο μέχρι τοῦ ὁποίου θὰ προχωρήσωμε, τὶς διαδρομὲς πηγαιμοῦ καὶ ἐπιστρο-

φῆς, πὸν θὰ κάνουμε ἀκολουθώντας διαδοχικὰ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ἐνδιάμεσους δρόμους. Στὴ δεύτερη περίπτωση μπαίνουν νέα προβλήματα, λιγώτερο ἢ περισσότερο συχνά· καὶ ἐκεῖ ἀκόμη ὅπου τὸ καθῆκον εἶναι χαραγμένο, ἐκτελώντας το μπορεῖς νὰ βάλῃς λιγώτερες ἢ περισσότερες ἀποχρώσεις. Μά, πρῶτα πρῶτα, ἡ πρώτη στάση εἶναι ἐκείνη πὸν ἀκολουθεῖ ἡ ἀπειρη πλειονότητα τῶν ἀνθρώπων. Πιθανὸ νὰ εἶναι καθολικὴ στὶς κατώτερες κοινωνίες. Ἐπειτα, τοῦ κάκου διαλογιζόμαστε σὲ κάθε εἰδικὴ περίπτωση, διατυπώνουμε τὸ ἀξίωμα, ἐκφέρουμε τὴν ἀρχή, συνάγομε τὶς συνέπειες: ἂν ἡ ἐπιθυμία καὶ τὸ πάθος πάρουν τὸ λόγο, ἂν ὁ πειρασμὸς εἶναι δυνατός, ἂν θὰ πέσωμε, ἂν ξαφνικὰ ἀνορθωθοῦμε, ποῦ ἦταν τότε τὸ ἐλατήριο; Ἐπιβεβαιώνεται μιὰ δύναμη, πὸν τὴν ὠνομάσαμε «τὸ σύνολο τῆς ὑποχρέωσης»: ἐκχύλισμα συμπυκνωμένο, πεμπτουσία τῶν χίλιων εἰδικῶν συνηθειῶν πὸν ἀποκτήσαμε, νὰ ὑπακούωμε στὶς χίλιες ἰδιαιτέρες ἀπαιτήσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Δὲν εἶναι οὔτε τοῦτο οὔτε κεῖνο· κι ἂν μιλοῦσε, ἀντὶ πὸν προτιμᾷ νὰ δρᾷ, θὰ ἔλεγε: «πρέπει γιατί πρέπει.» Κι ἀφοῦ ἔτσι εἶναι, ἡ ἐργασία πὸν ἀπασχόλησε τὸ νοῦ στὸ ζύγισμα τῶν λόγων, στὴ σύγκριση τῶν ἀξιωμάτων, στὴν ἀναδρομὴ στὶς ἀρχές, ἦταν γιὰ νὰ βάλῃ περισσότερη λογικὴ συνοχὴ σὲ μιὰ διαγωγὴ ὑποταγμένη, σύμφωνα μὲ τὸν ὀρισμὸ, στὶς κοινωνικὲς ἀπαιτήσεις: ἀλλὰ ἀπ' αὐτὴ τὴν κοινωνικὴ ἀπαίτηση προέρχεται ἡ ὑποχρέωση. Ποτέ, στὶς ὥρες τοῦ πειρασμοῦ, δὲ θὰ θυσιάζε κανεὶς μόνο στὴν ἀνάγκη τῆς λογικῆς συνάφειας τὸ συμφέρον του, τὸ πάθος του, τὴ ματαιοδοξία του. Ἐπειδὴ, ἀλήθεια, ὁ λόγος ἐπεμβαίνει ὡς ρυθμιστὴς στὸ λογικὸ ὄν, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τούτῃ τὴ συνάφεια ἀνάμεσα στοὺς ὑποχρεωτικοὺς κανόνες ἢ τὰ ἀξιώματα, γι' αὐτὸ μπόρεσεν ἡ φιλοσοφία νὰ τὸν δῆ ὡς ἀρχὴ τῆς ὑποχρέωσης. Τοῦτο θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὸ νὰ πιστεύωμε ὅτι τὸ βολὰν κάνει τὴ μηχανὴ νὰ γυρίζει.

Οἱ κοινωνικὲς ἄλλωστε ἀπαιτήσεις συμπληρώνουν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη. Καὶ κεῖνος ἀκόμη πὸν ἡ τιμιότητά του εἶναι ἢ λιγώτερο λογικευμένη καί, ἂν μπορῶ νὰ πῶ, ἢ περισσότερο ἐμπειρικὴ, βάζει μιὰ ἔλλογη τάξη στὴ διαγωγὴ του ρυθμίζοντας τὴ ζωὴ του πάνω στὶς ἀπαιτήσεις τὶς ἀνάμεσά τους λογικὰ συναφεῖς. Δέχομαι βέβαια ὅτι ἡ λογικὴ αὐτὴ εἶναι ἕνα ὑστερότερο ἀποκτῆμα τῶν κοινωνιῶν. Ἡ λογικὴ συναρμογὴ οὐσιαστικὰ εἶναι οἰκονομία: ἀπὸ ἕνα σύνολο βγάζει πρῶτα, χονδρικὰ, ὀρισμένες ἀρχές, ἔπειτα ἀποκλείει ἀπὸ τὸ σύνολο ὅ,τι δὲ συμφωνεῖ

μ' αὐτές. Ἡ φύση, ἀντίθετα, ἔχει μιὰ ὑπεραφθονία. Ὅσο περισσότερο μιὰ κοινωνία εἶναι κοντὰ στὴ φύση, τόσο πλατύτερο σ' αὐτὴν μέρος ἔχει τὸ τυχαῖο, καὶ τὸ ἀνακόλουθο. Στους πρωτόγονους βρίσκομε πλῆθος ἀπὸ ἀπαγορεύσεις καὶ προσταγὰς πού ἐξηγοῦνται μὲ ἀόριστες συνδέσεις ἰδεῶν, μὲ τὴν πρόληψη, μὲ τὸν αὐτοματισμό. Δὲν εἶναι ἀχρηστες, ἀφοῦ ἢ ὑπακοὴ ὄλων σὲ κανόνες, ἀκόμη καὶ παράλογους, ἐξασφαλίζει στὴν κοινωνία πιὸ μεγάλη συνοχή. Ἡ ὠφελιμότητα ὅμως στὸν κανόνα, τοῦ ἔρχεται ἀπὸ ἀντανάκλαση καὶ μόνο, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπακούει κανεὶς σ' αὐτόν. Διαταγὰς ἢ ἀπαγορεύσεις πού ἔχουν δική τους ἀξία εἶναι ἐκεῖνες πού ἀποβλέπουν θετικὰ στὴ διατήρηση ἢ στὴν εὐτυχία τῆς κοινωνίας. Αὐτές, ὕστερα ἀπὸ καιρὸ, χωρὶς ἀμφιβολία ἀποσπᾶστηκαν ἀπὸ τὶς ἄλλες, καὶ ἐπέζησαν. Τότε οἱ κοινωνικὲς ἀπαιτήσεις συναρμολογήθηκαν ἀνάμεσά τους καὶ ἐξαρτήθηκαν ἀπὸ ἀρχές. Ἀλλὰ δὲν ἔχει καὶ πολλὴ σημασία. Ἡ λογικὴ εἰσδύει καλὰ στὶς σύγχρονες κοινωνίες, καὶ ἀκόμη καὶ κεῖνος πού δὲν ἐκλογικεύει τὴ διαγωγή του, θὰ ζήσει, ἂν συμμορφώνεται μὲ αὐτὲς τὶς ἀρχές, λογικά.

Ὅμως ἡ οὐσία τῆς ὑποχρέωσης εἶναι ἄλλο πράγμα ἀπὸ λογικὴ ἀπαίτηση. Εἶναι ὅ,τι θελήσαμε νὰ ὑποδηλώσωμε ὡς τώρα. Ἡ ἀνάπτυξή μας θὰ ἀνταποκρινόταν ὅλο καὶ καλύτερα στὴν πραγματικότητα, ὅσο θὰ εἴχαμε νὰ κάνωμε μὲ κοινωνίες λιγώτερο ἐξελιγμένες καὶ μὲ συνειδήσεις πιὸ στοιχειώδεις. Ὅταν περιοριζόμαστε στὴν κανονικὴ συνείδηση, ὅπως τὴ συναντοῦμε σήμερα σὲ ἓνα τίμιο ἄνθρωπο, ἡ ἀνάπτυξή μας μένει σχηματικὴ. Ἀκριβῶς ὅμως ἐπειδὴ ἔχομε νὰ κάμωμε μὲ μιὰ ἐξαιρετικὴ συμπλοκὴ αἰσθημάτων, ἰδεῶν, τάσεων, πού τὸ ἓνα εἰσδύει μέσα στὸ ἄλλο, δὲ θὰ ἀποφύγωμε τὶς τεχνητὲς ἀναλύσεις καὶ τὶς αὐθαίρετες συνθέσεις παρὰ μόνο ἂν διαθέτωμε ἓνα σχῆμα, ὅπου θὰ φαίνεται τὸ οὐσιῶδες. Τέτοιο εἶναι αὐτὸ πού προσπαθήσαμε νὰ χαράξωμε. Φαντασθῆτε τὴν ὑποχρέωση σὰν κάτι πού πιέζει μὲ τὸ βάρος τῆς τῆ θέληση, μὲ τὸν τρόπο τῆς συνήθειας· κάθε ὑποχρέωση, νὰ σέρνῃ πίσω τῆς τὸ συσσωρευμένο πλῆθος τῶν ἄλλων καὶ ἔτσι νὰ χρησιμοποιοῦν, γιὰ τὴν πίεση πού ἐξασκεῖ, τὸ βάρος τοῦ συνόλου: ἔχετε τὸ ἅπαντο τῆς ὑποχρέωσης γιὰ μιὰ ἠθικὴ συνείδηση ἀπλή, στοιχειώδη. Εἶναι τὸ οὐσιῶδες· σ' αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἀναχθῆ μὲ ἀκρίβεια ἢ ὑποχρέωση καὶ κεῖ ἀκόμη ὅπου φτάνει τὴν πιὸ ὑψηλὴ τῆς περιπλοκῆ.

Βλέπομε ποιὰ στιγμή καὶ μὲ τί νόημα, πολὺ λίγο καντιανό, ἢ στοιχειώδης ὑποχρέωση παίρνει τὴ μορφή «κατηγορικῆς

προσταγῆς». Θὰ δυσκολευόταν κανεὶς νὰ ἀνακαλύψη στὴν τρέχουσα ζωὴ παραδείγματα τέτοιας προσταγῆς. Τὸ στρατιωτικὸ παράγγελμα ποὺ εἶναι διαταγὴ, ὄχι αἰτιολογημένη καὶ χωρὶς ἀπόκριση, λέγει βέβαια ὅτι «πρέπει γιὰτὶ πρέπει». Ἄλλὰ ὡς μὴ δίνουν στὸ στρατιώτῃ δικαιολογίες, θὰ φανταστῆ μὴ μὲ τὸ νοῦ του. Ἄν θέλωμε περίπτωση καθαρῆς κατηγορικῆς προσταγῆς, θὰ πρέπει νὰ τὴν κατασκευάσωμε ἐκ τῶν προτέρων, ἢ τουλάχιστο νὰ στυλιζάρωμε τὴν πείρα. Ἄς σκεφθοῦμε ἓνα μυρμηγκι, ποὺ θὰ τὸ διαπερνοῦσε λάμψη στοχασμοῦ καὶ ποὺ θὰ ἔκρινε τότε πὼς κάνει πολὺ κακὰ νὰ ἐργάζεται χωρὶς ἀνάπαυλα γιὰ τοὺς ἄλλους. Ἡ ἀδύνατη διάθεσή του γιὰ τεμπελιά δὲ θὰ βαστοῦσε παρὰ λίγες στιγμές, ὅσο θὰ φώτιζεν ἡ λάμψη τοῦ νοῦ. Κατὰ τὴν τελευταία ἀπ' αὐτὲς τὶς στιγμές, ὅταν τὸ ἐνστικτο, ξαναπαίρνοντας τὴν κυριαρχία, θὰ ἀνακαλοῦσε τὸ μυρμηγκι μὲ ζωηρὴ δύναμη στὸ καθῆκον του, ὁ νοῦς, ποὺ θὰ τὸν ἀποροροφήσῃ πάλι τὸ ἐνστικτο, θὰ ἔλεγεν ἐν εἴδει ἀποχαιρετισμοῦ: πρέπει γιὰτὶ πρέπει. Αὐτὸ τὸ «πρέπει γιὰτὶ πρέπει» θὰ ἦταν ἡ στιγμιαία συνείδηση μιᾶς ἔλξης, — τῆς ἔλξης ποὺ θὰ ἐξασκοῦσε ξανατεντωμένο τὸ νῆμα ποὺ χαλαρώθηκε γιὰ μιὰ στιγμή. Τὸ ἴδιο πρόσταγμα θὰ ἀντηχοῦσε στὸ αὐτὸ τοῦ ὑπνοβάτη ποὺ θὰ ἔτοιμαζόταν, ποὺ θὰ ἄρχιζε μάλιστα νὰ βγαίνει ἀπὸ τὴν ὄπτασία ποὺ παίζει: ἂν ξανάπεφτε ἀμέσως στὴν ὑπνοβασία, μιὰ κατηγορικὴ προσταγὴ θὰ ἐξέφραζε μὲ λέξεις, γιὰ τὸ στοχασμὸ ποὺ παρ' ὀλίγο νὰ ἀναπηδοῦσε καὶ ποὺ ἀμέσως θὰ ἐξαφανιζόταν, τὸ ἀναπόφευχτο τῆς ἐπιστροφῆς. Μὲ λίγα λόγια, ἀπόλυτα κατηγορικὴ προσταγὴ εἶναι στὴ φύση τῆς ἐνστικτώδους ἢ ὑπνοβατικῆς: τέτοιο ρόλο ὑποδύεται στὴν κανονικὴ ζωὴ, ἔτσι τὴ φανταζόμαστε ἂν ὁ στοχασμὸς ξυπνήσῃ ἀκριβῶς ὅση ὥρα χρειάζεται γιὰ νὰ τὴ διατυπώσῃ, ὄχι ἀρκετὴ γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ ἀναζητήσῃ τοὺς λόγους. Μὰ τότε δὲν εἶναι φανερὸ ὅτι, στὸ λογικὸ ὄν, μιὰ προσταγὴ θὰ τείνῃ τόσο περισσότερο νὰ πάρῃ μορφήν κατηγορικὴν ὅσο περισσότερο ἡ δραστηριότητά ποὺ ἀναπτύχθηκε, καὶ ὡς εἶναι νοητικὴ, θὰ τείνῃ νὰ πάρῃ ἐνστικτώδη μορφήν; Δραστηριότητα ὅμως ἡ ὁποία, πρῶτα νοητικὴ, βαδίζει πρὸς τὴ μίμηση τοῦ ἐνστίκτου, εἶναι ἀκριβῶς ὅ,τι ὀνομάζωμε στὸν ἄνθρωπο ἔξη. Καὶ ἡ πιὸ δυνατὴ συνήθεια, αὐτὴ ποὺ ἡ δύναμή της εἶναι καμωμένη ἀπὸ ὅλες τὶς συσσωρευμένες δυνάμεις ὄλων τῶν στοιχειωδῶν κοινωνικῶν ἔξεων εἶναι ἀναγκαστικὰ αὐτὴ ποὺ μιμεῖται καλύτερα τὸ ἐνστικτο. Εἶναι ἐκπληκτικὸ τότε ὅτι, στὴ σύντομη στιγμή ποὺ χωρίζει τὴν ὑποχρέωση τὴν καθαρὰ βιωμένην, ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση

πὸν συλλάβαμε ἐντελῶς μὲ τὸ νοῦ καὶ τὸ δικαιολογήσαμε μὲ κά-
θε εἶδους λόγους, παίρνει ἢ ὑποχρέωση πραγματικὰ τῆ μορφῆ
τῆς κατηγορικῆς προσταγῆς : «πρέπει γιατί πρέπει» ;

Ἄς ἀναλογιστοῦμε δύο διϊστάμενες γραμμὲς ἐξέλιξης, καὶ
κοινωνίες στὸ ἄκρο τῆς μιᾶς καὶ τῆς ἄλλης. Ὁ τύπος κοινω-
νίας πὸν θὰ φανῆ πῶς φυσικός, εἶναι φανερό, θὰ εἶναι ὁ ἐνστι-
κτώδης τύπος : ὁ δεσμός πὸν ἐνώνει τῆ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη τὶς
μέλισσες τῆς κυψέλης μοιάζει πολὺ περισσότερο μὲ κεῖνον πὸν
συνέχει, συναρμολογημένα καὶ ὑποταγμένα τὸ ἓνα στὰ ἄλλα,
τὰ κύτταρα ἐνὸς ὀργανισμοῦ. Ἄς ὑποθέσωμε γιὰ μιὰ στιγμή ὅτι
ἡ φύση θέλησε, στὸ ἄκρο τῆς ἄλλης γραμμῆς, νὰ ἐπιτύχη κοι-
νωνίες ὅπου ὠρισμένη ἐλευθερία νὰ ἔχη ἀφεθῆ στὴν ἐκλογή
τοῦ ἀτόμου : θὰ καταφέρη ὥστε ὁ νοῦς νὰ ἐπιτύχη ἐδῶ ἀποτε-
λέσματα πὸν μποροῦν νὰ συγκριθοῦν, ὡς πρὸς τὴν κανονικότη-
τά των, μὲ κεῖνα τοῦ ἐνστίκτου στὴν ἄλλη γραμμῆ· ὁ νοῦς
θὰ εἶχε καταφύγει γ' αὐτὸ στὴν ἔξῃ. Κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ἔξεις
αὐτὲς θὰ εἶναι στὴ φύση τῆς ἐνδεχόμενης. Τὸ σύνολό τους ὅμως,
μᾶλλον ἢ συνήθεια νὰ ἀποκτοῦμε αὐτὲς τὶς ἔξεις, ὄντας στὴν
ἴδια τῆ βάση τῶν κοινωνιῶν καὶ ἐξασφαλίζοντας τὴν ὑπαρξή
των, θὰ ἔχη δύναμη πὸν μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μὲ τὴ δύναμη
τοῦ ἐνστίκτου, καὶ στὴν ἔνταση καὶ στὴν κανονικότητα. Τοῦτο
ἀκριβῶς ὠνομάσαμε «τὸ σύνολο τῆς ὑποχρέωσης». Ἄλλωστε
θὰ πρόκειται μόνο γιὰ κοινωνίες ὅπως εἶναι βγαίνοντας ἀπὸ
τὰ χέρια τῆς φύσης. Θὰ πρόκειται γιὰ κοινωνίες πρωτόγονες
καὶ στοιχειώδεις. Ἄλλὰ τοῦ κάκου ἢ ἀνθρώπινη κοινωνία θὰ
προοδεύη, θὰ γίνεται πολύπλοκη καὶ θὰ ἐκπνευματώνεται : τὸ
καταστατικὸ τῆς ἰδρύσεώς της, ἢ μᾶλλον ἢ πρόθεση τῆς φύσης
θὰ παραμείνη.

Τὰ πράγματα λοιπὸν ἔγιναν ἀκριβῶς ἔτσι. Χωρὶς νὰ ἐμ-
βαθύνωμε σὲ ἓνα σημεῖο γιὰ τὸ ὁποῖο ἀσχοληθήκαμε ἄλλοῦ,
ἄς ποῦμε ἀπλῶς ὅτι νοῦς καὶ ἐνστικτο εἶναι μορφὲς τῆς συνεί-
δησης, πὸν στὴν ὑποτυπώδη κατάσταση ἢ μιὰ διείσδυσε στὴν
ἄλλη καὶ χωρίστηκαν ὅταν μεγάλωσαν. Ἡ ἀνάπτυξη ἔγινε στὶς
δύο γραμμὲς ἐξέλιξης τῆς ζωῆς τῶν ζώων, μὲ τὰ ἀρθρόποδα
καὶ τὰ σπονδυλωτά. Στὸ ἄκρο τῆς πρώτης στιγμῆς εἶναι τὸ ἐν-
στικτο τῶν ἐντόμων, εἰδικώτερα τῶν ὑμενόπτερων· στὸ ἄκρο τῆς
δεύτερης εἶναι ὁ ἀνθρώπινος νοῦς. Ἐνστικτο καὶ νοῦς οὐσια-
στικὸ τους θέμα ἔχουν νὰ χρησιμοποιοῦν ἐργαλεῖα : ἐδῶ ἐργα-
λεῖα πὸν ἐπινοήθησαν, ἐπομένως μεταβλητὰ καὶ ἀπρόβλεπτα·
ἐκεῖ ὄργανα πὸν προσφέρθησαν ἀπὸ τὴ φύση, καὶ ἐπομένως ἀ-